BOEKBESPREKING

110 P.C. Adriaanse, Handhaving van EG-recht in situaties van onrechtmatige staatssteun (diss. VU, Europese Monografieën 82), Deventer: Kluwer 2006, ISBN 9013032753, 340 p. tekst + Summary en registers, € 46,50

De titel van dit proefschrift is wat bescheiden. De handhavingsproblematiek vormt wel de kern, maar in wezen is het een handboek van het Europese steunmaatregelenrecht, waarbij en passant ook nog andere punten, zoals de hantering van algemene rechtsbeginselen als het motiverings-, evenredigheids- en het rechtszekerheidsbeginsel, met inbegrip van het vertrouwensbeginsel, beknopt worden beschreven.

Een commentaar op het Europese steunmaatregelenrecht in de Nederlandse taal en toegesneden op de Nederlandse situatie bestond in de vorm van de dissertatie van Winter (nu de promotor van de auteur) uit 1981. De meeste juridische boeken, en zeker die over Europees recht, plegen na een kwart eeuw verouderd te zijn, om welke reden aan het werk van Adriaanse in beginsel een grote behoefte bestond. In beginsel: het moet natuurlijk wel de toets der kritiek kunnen doorstaan. Uit het hiernavolgende zal blijken dat het dit – al is er, zoals altijd, wel iets aan te merken – met glans doet.

Het boek is als volgt geordend. Het begint, na een inleiding, met een ruim 60 pagina's lang overzicht, waarin de regeling van de staatssteun in de EG wordt besproken. Wie dit hoofdstuk met aandacht leest en in zijn hoofd prent weet al veel van het onderwerp af. Vervolgens komt uitvoerig de handhavingsproblematiek aan de orde. Adriaanse onderscheidt deze in publieke en private. Met dat laatste bedoelt hij niet privaatrechtelijke handhaving, maar handhaving op initiatief van particuliere rechtssubjecten. In de meeste gevallen vindt deze, wanneer de rechter eraan te pas komt, plaats bij de (Europese of nationale) bestuursrechter. Een afzonderlijk hoofdstuk is gewijd aan private handhavingsmogelijkheden, gezien vanuit het Nederlandse recht. Dit hoofdstuk is in drie compartimenten verdeeld: uitgangspunten, private handhaving langs bestuursrechtelijke weg en private handhaving langs civielrechtelijke weg. Een slothoofdstuk bevat een samenvatting van conclusies en slotbeschouwingen. Daarop volgt dan nog de obligate Summary (in English) en een vijftal registers.

De gekozen opzet maakt dat het boek heel bruikbaar is als naslagwerk. De gebruiker zal zich dan gewoonlijk kunnen richten op een hoofdstuk, of onderdeel daarvan, dat betrekking heeft op het probleem waarmee hij geconfronteerd wordt. Hij loopt echter wel de kans dat hij wordt doorverwezen naar andere paragrafen of een ander hoofdstuk. De gebruiker die in het algemeen meer over de behandeling van steunmaatregelen op grond van het Europees gemeenschapsrecht wil weten en daarom het hele boek leest, zal zich mogelijk wel eens wat onbehaaglijk voelen, doordat de structuur leidt tot fragmentatie van de behandeling van bepaalde problemen en, onvermijdelijk, ook wel tot herhalingen. Zo komt het belangrijke onderwerp *terugvordering* (van onrechtmatig verleende steun) zowel in de hoofdstukken 4, 5, 6 en 7 aan de orde.

Adriaanse zet de lezer soms – tijdelijk – op het verkeerde been door de wijze van opbouw van zijn betoog, waarin hij een bepaalde regel omschrijft en pas later verduidelijkt dat op die regel belangrijke uitzonderingen bestaan. Zo schrijft hij op p. 194: 'dat nationale rechters zelfstandig moeten nagaan of in een concreet geval sprake is van onrechtmatige staatssteun. Zij kunnen die beoordeling niet overlaten aan de Commissie of aan bestuursorganen op nationaal niveau.' Mijn eerste reactie is dan dat dit niet geheel juist, althans niet volledig is. Weliswaar beschouwt het HvJ EG een steunmaatregel die niet aan de formele vereisten van art. 88 lid 3 (aanmelding) voldoet, als onrechtmatig, maar dat is toch niet het hele verhaal. Even later (p. 195) laat de schrijver dan ook volgen 'dat nationale rechters zich (...) niet mogen uitspreken over de verenigbaarheid van steunmaatregelen met de gemeenschappelijke markt'. Dat is namelijk een exclusieve bevoegdheid van de Europese Commissie. Ik vermoed dat twee factoren aan deze werkwijze ten grondslag liggen. In de eerste plaats is de geldende procedure niet consequent en daardoor verwarrend. Zoals in het besproken werk te lezen is, worden nationale rechters geacht alles in het werk te stellen om aan particulieren die door onrechtmatige staatssteun zijn gedupeerd, effectieve rechtsbescherming te bieden. Zij hoeven hun uitspraak niet aan te houden tot de Commissie haar standpunt heeft bepaald. Evenwel is de Commissie de enige instantie die een steunmaatregel inhoudelijk mag beoordelen. Tenzij de steunverlenende nationale overheid een duidelijke procedurefout heeft gemaakt (met name een 'nieuwe' steunmaatregel niet tijdig bij de Commissie heeft gemeld), zit die rechter in een lastig parket. In de tweede plaats heeft Adriaanse zich de materie kennelijk grondig eigen gemaakt, maar hij heeft zich er soms onvoldoende rekenschap van gegeven dat zijn lezers veelal niet zo goed op de hoogte zijn als hij; juist daarom lezen zij het boek.

Ter vermijding van misverstand herhaal ik dat de auteur zijn lezers *soms* op het verkeerde been zet, maar dit is slechts af en toe het geval en meer dan een vlekje is het niet.

Het laatste deel van het hoofdstuk over de private handhavingsmogelijkheden naar Nederlands recht, gewijd aan handhaving langs civielrechtelijke weg, geeft een instructief overzicht van de situatie. Dat zal vooral nuttig zijn voor degenen die niet zo goed vertrouwd zijn met het privaatrecht, hetgeen, gezien de overwegend bestuursrechtelijke aard van de materie nogal eens kan voorkomen.

Een civiele vordering op dit gebied zal veelal een wapen zijn in de handen van degenen die door steunverlening worden geschaad, dat wil zeggen concurrenten van de gesteunde

onderneming(en). Bekend werd in Nederland de zaak Pearle, waarin de Hoge Raad[1] een prejudiciële beslissing vroeg, die het HvJ EG gegeven heeft in zijn arrest van 15 juli 2004.[2] Een andere zaak die het tot de Hoge Raad bracht, was de (enigszins met de vorige verwante) zaak vleesindustrie.[3] In beide zaken was het resultaat dat van het rechtstreeks of zijdelings uit staatsmiddelen bekostigen van aan ondernemingen toekomende voordelen geen sprake was, zodat er geen steunmaatregel in de zin van art. 87 EG was. In het besproken werk vindt men (p. 283) voorbeelden van andere Nederlandse rechters (meestal in kort geding) over vorderingen tot onder meer stopzetting van verdere steunverlening en het terugvorderen van verleende steun, met inbegrip van rente.

Kritisch is Adriaanse over het arrest van Hof Amsterdam over de bouw van het nieuwe AZ-stadion.[4] Zijn kopij was kennelijk al afgesloten toen de Hoge Raad dit arrest vernietigde;[5] in cassatie was overigens het onderwerp van Adriaanses kritiek niet aan de orde. In die zaak had het hof beslist dat, hangende een onderzoek van de Commissie of een bepaalde maatregel als een steunmaatregel in de zin van art. 87 lid 1 EG-Verdrag moet worden aangemerkt, aan die maatregel geen uitvoering mag worden gegeven. De Hoge Raad oordeelde dat de nationale rechter in kort geding in een dergelijke zaak een prognose moet geven van de uitkomst van het onderzoek door de Commissie en op die prognose het verlenen of weigeren van een voorlopige voorziening moet baseren. Die rechter moet dus voorspellen hoe in eerste instantie de Commissie en vervolgens eventueel het GvEA EG of het HvJ EG de Europeesrechtelijke regels, in het bijzonder die van art. 87, zullen toepassen. Dat betekent dat hijzelf – zij het voorlopig – een oordeel geeft over die toepasselijkheid. Uit Adriaanses betoog is af te leiden dat hij meent dat dit niet kan gelden voor een steunmaatregel waarvan aanmelding bij de Commissie ten onrechte achterwege is gebleven. In zulk een geval is de steunverlening onrechtmatig met alle gevolgen van dien. Het probleem is echter dat in de praktijk dikwijls omstreden is of sprake is van een steunmaatregel in de zin van art. 87 EG.

Art. 87 lid 1 EG-Verdrag bevat vier (of vijf) op zichzelf duidelijk lijkende criteria om vast te stellen of er sprake is van staatssteun (genoemd in het besproken werk op p. 19, 61 en 197). Er moet een maatregel van de staat, of die met staatsmiddelen is bekostigd, zijn, de maatregel moet bepaalde ondernemingen of producties begunstigen, zij moet de mededinging vervalsen of dreigen te vervalsen en het handelsverkeer ongunstig beïnvloeden. Adriaanse maakt nog onderscheidt tussen het verschaffen van een voordeel aan de begunstigde onderneming of productie en het vereiste dat het om een *bepaalde* onderneming of productie moet gaan; vandaar dat hij op vijf criteria komt. In de praktijk blijkt dat er veel meningsverschil kan zijn over de vraag of aan deze criteria is voldaan. De zaak Pearle was daarvan een duidelijke illustratie. Staatsmiddelen (waaronder financiële middelen van elk nationaal overheidsorgaan zijn te verstaan) plegen voornamelijk uit belastingopbrengsten te zijn verkregen. Gaat het echter om een bestemmingsheffing van leden van een bepaalde sector die voor steun aan diezelfde sector wordt aangewend, dan is aan het staatsmiddelenvereiste niet voldaan.

Een rechter die geroepen is particulieren bescherming te bieden tegen concurrentievervalsing door middel van staatssteun, heeft het dan ook niet gemakkelijk. Adriaanse spreekt van de 'complexiteit van de rechterlijke taak'. Hij is tot de conclusie gekomen dat de vragen of sprake is van de begunstiging van *bepaalde* ondernemingen en of de maatregel de concurrentie vervalst of dreigt te vervalsen, lastig voor de nationale rechters zijn. Dat brengt die nationale rechters er relatief vaak toe prejudiciële beslissingen te vragen, wat vertragend werkt. Wanneer eenmaal is vastgesteld dat er sprake is van staatssteun in de zin van het verdrag, moet ook nog worden uitgemaakt of die steun (eigenlijk: de verlenende instantie) aanmeldingsplichtig is. Er bestaan namelijk uitzonderingen voor bepaalde categorieën. Wie wil weten hoe dit alles in elkaar zit, kan in dit boek – om een in dit verband verwarrende uitdrukking te gebruiken – veel steun vinden.

Staat eenmaal vast dat er sprake is van steun die aangemeld had moeten worden en dit niet is, dan is de steunverlening onrechtmatig. Hetzelfde geldt voor een steunmaatregel die wel is aangemeld, maar die al tot uitvoering is gebracht voordat de toetsingsprocedure door de Commissie is afgerond (p. 49). Dat geldt zelfs indien de Commissie de steun later in overeenstemming met de gemeenschappelijke markt verklaart. Een concurrent van een gesteunde onderneming die meent dat het besluit tot steunverlening hem in zijn belangen treft, kan in beginsel als derde-belanghebbende klagen bij de bestuursrechter. Dat lukt niet altijd: het College van Beroep voor het bedrijfsleven eist een rechtstreeks bij het bestreden besluit betrokken belang (p. 248).

De vraag is of een bestuursrechter, bij vernietiging van een steunbesluit, ook de terugvordering van de betaalde steun kan gelasten. Adriaanse wijst erop (p. 270) dat het HvJ EG van nationale rechters verlangt dat zij effectieve remedies garanderen, waaronder met name terugvordering van verleende steun. Ik merk op dat dit verlangen niet geheel absoluut is: 'Gelet op het belang voor de goede werking van de gemeenschappelijke markt van de eerbiediging van de procedure van voorafgaand toezicht op de voorgenomen steunmaatregelen van de staat, moeten de nationale rechterlijke instanties in beginsel een verzoek om teruggave van in strijd met artikel 93, lid 3, van het Verdrag betaalde steun toewijzen. (...) (Er) kunnen zich evenwel uitzonderlijke omstandigheden voordoen waarin het niet aangewezen is de terugbetaling van de steun te gelasten.'[6] Als ik het betoog van Adriaanse goed begrijp, acht hij het gewenst dat de rechter dit doet, maar meent hij ook dat de Awb daar momenteel slechts een smalle basis voor biedt. In de toekomst zal, voorziet hij, de wet daarin beter voorzien.

Onder omstandigheden zullen belanghebbenden die over aan anderen verleende steun willen klagen bij de burgerlijke rechter terechtkomen. Dat is bijvoorbeeld het geval wanneer zij niet voldoen aan de door het CBB aan 'belang' gestelde eisen, wanneer de steun verleend is op grond van een besluit van algemene strekking of wanneer de steunverlening niet het karakter van een besluit heeft maar van een transactie in de vorm van een rechtshandeling naar burgerlijk recht, zoals in de genoemde zaak over het AZ-stadion (zie noot 5). De burgerlijke rechter zal minder moeite hebben, als daar aanleiding toe bestaat (en die aanleiding kan hij al vinden in de Europese rechtspraak), de steunverlenende instantie terugvordering van de steun te bevelen.

Een derde weg van terugvordering is een daartoe strekkende beschikking van de Commissie. Zulk een beschikking geeft zij in veel gevallen als sluitstuk van de procedure van art. 88 EG: 'Ongedaanmaking van onrechtmatig verleende staatssteun door middel van terugvordering wordt beschouwd als het logische gevolg van de vaststelling dat de staatssteun onrechtmatig is', schrijft Adriaanse op p. 104, ver wijzend naar rechtspraak van het HvJ EG. Als voorbeeld heeft hij een tot Nederland gerichte beschikking uit 2002, waarin de lidstaat tot terugvordering wordt verplicht, afgedrukt (op p. 105). De materie komt daardoor voor de lezer beter tot leven.

Zoals bleek, heeft het HvJ EG beslist dat in uitzonderlijke omstandigheden van terugvordering kan worden afgezien. Zulke omstandigheden, aldus blijkt ook uit het besproken werk, mogen niet gemakkelijk aangenomen, óók niet op grond van het vertrouwensbeginsel. Ik heb mij afgevraagd wat gebeuren kan en moet wanneer de gesteunde onderneming de steun heeft doorgegeven aan klanten.

Zo'n geval deed zich voor in een zaak waarop een recent arrest van het HvJ EG betrekking

heeft.[7] De Italiaanse overheid wilde graag goedkope veerdiensten tussen het Italiaanse vasteland en de eilanden. Daartoe subsidieerde zij de veerdienstonderneming Tirrenia. Een andere veerdienstonderneming, TDM, kon daartegen niet concurreren en daarover ontspon zich een procedure, die vele jaren heeft geduurd. Het ging in de fase van het HvJ EG niet om terugvordering, maar om staatsaansprakelijkheid voor onjuiste rechterlijke uitspraken, maar dat kan verder in het midden blijven. Waar het mij om gaat, is of in zulke gevallen in redelijkheid terugvordering kan worden bevolen.

De feiten hebben zich in de jaren zeventig van de vorige eeuw afgespeeld, maar er was kennelijk heel lang over geprocedeerd. Aangenomen mag worden dat Tirrenia de subsidie heeft gebruikt om de overtocht voor de gebruikers goedkoper te maken dan anders het geval geweest zou zijn. Dat was precies het nadeel voor TDM. Als men nu (jaren later, maar daarop komt het niet zozeer aan) de steun terugvordert, zal Tirrenia aan dat geld moeten zien te komen en het ligt in de lijn der verwachting dat zij de terugbetaling zal financieren door de gebruikers van de veerdiensten een toeslag te laten betalen. Terugvordering komt er dan op neer dat de latere reizigers de eerdere reizigers hebben gesubsidieerd. Erg redelijk komt mij dat niet voor.

Op p. 298 e.v. van het besproken werk komt de vraag aan de orde in hoeverre onrechtmatige staatssteun leidt tot nietigheid in de zin van art. 3:40 BW. Het betoog komt erop neer dat dit in beginsel denkbaar is, maar niet wanneer het gaat om publiekrechtelijke rechtshandelingen, waartegen een bestuursrechtelijke procedure heeft opengestaan. Het voordeel van nietigheid zou zijn dat daarop een vordering uit onverschuldigde betaling zou kunnen worden gebaseerd. Zulk een vordering levert echter geen andere resultaten op dan een rechterlijke of door de Commissie opgelegde last tot terugvordering. Mijns inziens komt het op het openstaan van een bestuursrechtelijke procedure niet echt aan. Wanneer de verlening van staatssteun berust op een zuiver publiekrechtelijk besluit, is mijns inziens de schakelbepaling van art. 3:59 BW niet van toepassing, ook niet als het besluit algemene strekking heeft, ten gevolge waarvan geen publiekrechtelijke procedure heeft opengestaan. Men kan een besluit van de laatstbedoelde aard wel bij de burgerlijke rechter aanvechten, maar dat moet men, gezien het publiekrechtelijke karakter van het betrokken besluit, niet doen op grond van nietigheid, met als gevolg onverschuldigdheid van de betaling, maar op grond van onrechtmatige daad.

Wanneer echter de steun berust op een overeenkomst tussen een overheidsorgaan en de betrokken ondernemingen, is het anders. Men kan denken aan een verkoopovereenkomst, bijvoorbeeld van grond, tegen lagere dan de marktprijs en misschien ook nog wel aan de toezegging van een overheidsorgaan aan een onderneming om bepaalde belastingen niet te heffen.[8]

Ook al is art. 3:40 op privaatrechtelijke overeenkomsten tot steunverlening in beginsel wel van toepassing, het blijft de vraag of en wanneer in feite sprake is van nietigheid. Art. 88 lid 3 EG-Verdrag bepaalt dat de betrokken lidstaat de voorgenomen maatregelen niet uitvoering kan (mag) brengen voordat de procedure tot een eindbeslissing heeft geleid. Art. 3:40 BW zegt dat strijd met een dwingende wetsbepaling tot nietigheid van de rechtshandeling leidt. De aandacht verdient dat toestemming van een overheidsinstantie niet voor het aangaan van de overeenkomst tot steunverlening is vereist, maar voor de uitvoering daarvan. Er zijn, uitgaande van toepasselijkheid van art. 3:40 lid 2 BW, twee mogelijkheden: uitvoering van de overeenkomst zonder goedkeuring van de steun brengt de nietigheid van een rechtshandeling tot uitvoering van de steunverleningsovereenkomst mee of zodanige uitvoering leidt tot nietigheid van de basisovereenkomst zelf.

Een door Adriaanse geciteerde uitspraak van het Duitse Bundesgerichtshof[9] houdt in 'dat wanneer steun is verleend in de vorm van een privaatrechtelijke overeenkomst, schending van artikel 88, lid 3, laatste zin, EG naar Duits recht[10] leidt tot de nietigheid van die overeenkomst'. Uit die zin is af te leiden, hoewel niet met absolute zekerheid, dat deze uitspraak van de tweede mogelijkheid uitgaat.

Een gesteunde onderneming heeft uit de aard der zaak geen belang bij een beroep op nietigheid van de steunverleningsovereenkomst. Voor een belanghebbende derde zal zodanige nietigheid in het algemeen niet voldoende zijn: zijn belang is dat er niet gesteund wordt en dat betalingen ter zake van staatssteun worden teruggevorderd. Voor de steunverlenende overheid kan, om welke reden ook (daaronder dat zij geen moeilijkheden met de Europese Commissie wil), een beroep op nietigheid wel eens aantrekkelijk zijn. Ik zal deze problematiek hier niet verder proberen uit te diepen. Duidelijk is dat niet alleen de door Adriaanse behandelde materie maar ook de wijze waarop hij dat heeft gedaan gemakkelijk aanleiding tot discussie kunnen geven, hetgeen ik als een verdienste beschouw.

In par. 17.3 vindt men een korte bespreking van het ambtshalve aanvullen van rechtsgronden, wat de civiele rechter mag, maar binnen de grenzen van de rechtsstrijd. Ik merk op dat een en ander ook voor de bestuursrechter geldt. Het verschil zit hem in wat in art. 150 Rv *niet* staat, namelijk het ambtshalve aanvullen van feiten. Dat mag de burgerlijke rechter, anders dan zijn bestuursrechtelijke collega, formeel niet. In de praktijk is dat verschil niet zo groot meer, doordat de burgerlijke rechter veelal een comparitie in de zin van art. 87 of (vooral) art. 88 Rv zal bevelen en daar partijen, of de meest gerede van hen, kan suggereren bepaalde feiten in het geding te brengen. Maar als geen van partijen dat wil, mag de rechter het niet ambtshalve doen.

Recenserend voor SEW wil ik niet verhelen dat het mij teleurgesteld heeft dat Adriaanse dit tijdschrift vrijwel links heeft laten liggen. Ik heb een aantal jaargangen doorgebladerd, waarbij mij (nog eens) bleek dat in de meeste daarvan wel iets over steunmaatregelen is opgenomen. Daaronder bevonden zich complete artikelen, waaronder van de hand van Hancher en Slot in 1995 en van Barents in 1999. Er zijn in SEW vrij wat kortere beschouwingen, onder meer in kronieken en tientallen, bijna steeds geannoteerde, rechterlijke uitspraken opgenomen. Die laatste hebben, als ik goed heb gekeken, tot twee vermeldingen in het boek geleid. De schrijver noemt ettelijke malen het arrest Costa/ENEL uit 1964 en iets minder vaak maar toch ook herhaaldelijk het arrest Van Gend & Loos uit het voorafgaande jaar. Dat beide arresten in SEW zijn gepubliceerd met diepgravende vrij befaamd geworden noten van I. Samkalden is hem ontgaan of vond hij niet de moeite waard. Het gaat hier niet om de essentie maar om de aankleding van een proefschrift, maar ik vind dit toch jammer.

Zoals tegenwoordig in veel proefschriften en ook nog wel andere geschriften gebeurt, begint de auteur elk hoofdstuk, en vaak ook nog onderdelen daarvan, met een soort prelude waarin hij uiteenzet wat hij gaat behandelen. Ik heb daar geen behoefte aan, maar wat mij uitgesproken hindert is dat de schrijvers daarin krampachtig het persoonlijk voornaamwoord 'ik' vermijden, wat resulteert in een aaneenrijging van passieve zinnen, zodat soms op vrijwel elke regel het werkwoord 'worden' of een vorm daarvan voorkomt. Ik zou ervoor willen pleiten zulke stukjes, die de lezer eerder storen dan helpen, weg te laten.

Voor het overige heb ik op de redactionele vormgeving niet meer dan incidentele kritiek. Dat iets 'doorgaans in het algemeen wordt aangenomen' (p. 299) vind ik niet fraai. De combinatie 'ondanks dat' (p. 221) begint in de mode te komen, maar is mijns inziens en ook volgens Van Dale[11] fout. Het verschil tussen 'hun' en 'hen' als persoonlijk voornaamwoord in de derde respectievelijk vierde naamval wordt, denk ik, tegenwoordig niet meer onderwezen en is wat gekunsteld, dus

over het door elkaar halen daarvan zal ik maar niet vallen.

Wie heden ten dage schrijft over juridische onderwerpen loopt het risico dat wat hij schrijft snel achterhaald is door nieuwe ontwikkelingen. Wie over Europees recht schrijft, loopt dat risico in versterkte mate. Ook Adriaanse is daaraan niet ontsnapt. De kopij lijkt (getuige het voorwoord) afgesloten in november 2005[12] en sinds die tijd is alweer een hele serie arresten over staatssteun gewezen, waaronder verscheidene belangrijke.[13] Dat is sneu, maar niet rampzalig. De auteur had de gelegenheid voor een 'update' doordat hij het Nederlandse rapport over steunmaatregelen voor het in november 2006 te houden FIDE-congres heeft geschreven[14] en in een verdere toekomst zal hij hopelijk nog andere gelegenheden daartoe vinden. Sommige van de hier gemaakte opmerkingen kunnen hem daarbij wellicht van dienst zijn.

M.R. Mok

Voetnoten

1 HR 27 september 2002, *NJ* 2002, 534.

2 HvJ EG 15 juli 2004, zaak C-345/02, *Jur.* 2004, p. I-7139 (*SEW* 2005, 26, p. 178, m.nt. J.W. van de Gronden; *NJ* 2005, 97, m.nt. M.R. Mok).

3 HR 7 maart 2003, *NJ* 2004, 59 (m.nt. M.R. Mok).

4 Hof Amsterdam 1 april 2004, *BR* 2004, 694 (zie ook de volgende noot).

5 HR 7 oktober 2005 (*Overstad en Jong/Alkmaar*), *RvdW* 2005, 111 (*NJ* 2006, 131, m.nt. M.R. Mok).

6 HvJ EG 11 juli 1996, zaak C-39/94, *SFEI, Jur.* 1996, p. I-3547.

7 HvJ EG 13 juni 2006, zaak C-173/03, *TDM/Tirrenia, NJ* 2006, 543.

8 Vgl. Asser/Hartkamp 2005 (4-III), nr. 31, p. 29-31.

9 BGH 4 april 2003, V ZR 314/02 (Naumburg). Nederlandse tekst ontleend aan het besproken werk.

10 BGB, par. 134: 'Ein Rechtsgeschäft, das gegen ein gesetzliches Verbot verstößt, ist nichtig, wenn sich nicht aus dem Gesetz etwas anderes ergibt.'

11 Dit woordenboek noemt de combinatie *volkstaal* voor hoewel. Er is niet zoveel tegen volkstaal, maar deze is niet voor proefschriften bestemd.

12 Misschien ook iets eerder, getuige het feit dat Adriaanse vrij uitvoerig schrijft over het arrest van Hof Amsterdam van 1 april 2004 in de zaak AZ-stadion, welke arrest de Hoge Raad op 7 oktober 2005 (zie noot 5) heeft vernietigd.

13 Naast het hiervóór in noot 5 vermelde arrest van de Hoge Raad inzake het AZ-stadion en het in noot 7 vermelde arrest van het HvJ EG inzake TDM/Tirrenia noem ik nog: HvJ EG 10 mei 2005, zaak C-400/99, *Italië/Commissie, Jur.* 2005, p. I-3657, *NJ* 2006, 16; HvJ EG/03 12 mei 2005, zaak C-415/03, *Olympic Airways, Jur.* 2005, p. I-3875, *NJ* 2006, 15; HvJ EG 6 oktober 2005, zaak C-276/03 P, *Scott, Jur.* 2005, p. I-8437, *NJ* 2006, 211; HvJ EG 10 januari 2006, zaak C-222/04, *Cassa Ris par mio Firenze, Jur.* 2006, p. I-289, *NJ* 2006, 215; HvJ EG 23 maart 2006, zaak C-237/04, *Enirisorse, Jur.* 2006, p. I-2843, *NJ* 2006, 453; HvJ EG 1 juni 2006, zaken C442/03 P en C-471/03 P, *P & O, NJ* 2006, 454; HvJ EG 22 juni 2006, zaken C-182/03 en 217/03, *België&Forum/Commissie EG, NJ* 2006, 455; HvJ EG 22 juni 2006, zaak C-399/03, *CieRaadBelsteun, NJ* 2006, 256.

14 Application of EU State Aid Law in the Netherlands. From a plan to grant aid to the recovery of unlawful aid:the role of national law and practice. Application of EU State Aid Law in the Netherlands. Report for FIDE 2006, 22nd Congress, Limas sol 1-4 november 2006, http://www.nver.nl/documents/FIDE2006PCAdriaanse.pdf.